

FOLKLORŞÜNASLIQ

UOT398;801.8

NURLANƏ MƏMMƏDOVA*

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN YARADICILIĞINDA DEYİŞMƏ ŞEİR ŞƏKLİ

Məqalədə Göyçə ədəbi mühitinin yetirməsi Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında deyişmə şeir şəkli tədqiqata cəlb edilmişdir. Deyişmə aşıqdan hazırcavablıq və dərin bilik tələb edən şeir şəkillərindən biridir. Aşiq Ələsgərin deyişmələri barədə mübahisəli fikirlər elmi ədəbiyyatda özünə yer almaqdadır. Buna görə də bu problem elmi araşdırmamızın predmetinə çevrilmişdir. Bir-birinə zidd fikirlər arasında müqayisələr aparmaq üçün müraciət etdiyimiz mənbə Aşiq Ələsgər haqqında olan dastan-rəvayətlərdir.

Aşıqların şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında müxtəlif rəvayətlər və avtobiografik dastanlar vardır ki, bunlar onların kimliyi barədə sonrakı nəslə məlumatın ötürülməsində mühüm rol oynamışdır. Bu cəhəti nəzərə alaraq, məqalədə Aşiq Ələsgərin deyişmə yaradıcılığının əsas məqamları ona aid edilən rəvayət və dastanlara əsasən təhlil ediləcəkdir. Çünki buradakı bir çox epizodlar aşığın yaradıcılığında deyişmələr haqqında təsəvvür formalaşdırmağa imkan yaradır. Belə ki, bu materiallar tarixi həqiqətlərin bədii ifadəsidir.

Açar sözlər: *aşiq yaradıcılığı, Aşiq Ələsgər, dastan-rəvayətlər, deyişmə*

Deyişmə qədim tarixə malik aşiq şeir şəkillərindəndir. Aşiq poeziyasının bu şeir növünün dialoq şəklində qurulması epik və dramatik ənənənin xüsusiyyətlərini daşmasına səbəb olmuşdur. Bu növlərdə iki insanın qarşılıqlı ünsiyyəti nəticəsində qurulan dialoq aşiq yaradıcılığında mükəmməl formasını tapmış, lirik ənənənin vahidinə çevrilmişdir. Aşiq Ələsgərin yaradıcılığında deyişmə şeir şəklinə təsadüf edilir. Lakin bu barədə müxtəlif fikirlər öz əksini tapır. Aşiq Ələsgər irsinin ilk toplayıcısı Hümmət Əlizadənin 1934-cü ildə hazırlanmış “Şeirlər” toplusuna “Şair Vəli ilə deyişmə”, “Aşiq Hüseyinlə deyişmə”, “Həcərlə deyişmə” daxil edilmişdir [5]. İslam Əsgərovun tərtibi və ön sözü ilə 1988-ci ildə çap olunan “Seçilmiş əsərlər”də deyişmələr “Zöhrə ilə deyişmə”, “Aşiq Alı ilə deyişmə”, “Qozqara kötüyü ilə deyişmə”, “Şəmki Aşiq Hüseyinlə deyişmə”, “Göyçəli Aşiq Musa ilə deyişmə”, “Zodlu Məhəmmədlə deyişmə”, “İrəvanlı Mir Məcidlə deyişmə”, “Həcər xanım ilə deyişmə” başlığı altında verilmişdir [4]. İslam Ələsgərin tərtibi ilə 2004-cü ildə yenidən çap olunan əsərlərin “Deyişmə” hissəsində yalnız üç deyişmə - “Zöhrə ilə deyişmə”, “Qozqara ilə deyişmə”, “Həcər xanım ilə deyişmə” – vardır. Müəllifin bu bölmə barədə fikirləri belədir: “Bu ad şərtidir. Bundan əvvəlki kitablarda “deyişmə” adı ilə oxuculara təqdim olunan şeirləri deyişmə hesab etmək doğru olmaz. Bunlar biri digərindən sonra yaradıldığına görə, nəzirə (bənzətmə) sayılır. Əsl deyişmə odur ki, bir məclisdə iki aşiq (şair) qarşı-qarşıya eyni rədif, eyni qafiyə, eyni şəkildə bədahətən şeir söyləsin, bir-birinə hər bə-zorba gəlsin, qıfıl bənd desin, müvafiq cavab alsın” [3, s.392]. 2014-cü ildə Qabil Zimistanovun tərtibatı ilə Aşiq Ələsgərin bütün əsərləri çap olunmuşdur. Bu nəşrdə “Deyişmə və bənzətmə” başlığı altında “Aşiq Alı ilə deyişmə”, “Aşiq Ələsgər Həcər xanım”, “Aşiq Ələsgər Aşiq Hüseyin”, “Qozqara kötüyü ilə”, “Aşiq Ələsgər Aşiq Musa”, “Aşiq Ələsgər Zodlu Məhəmməd”, “Aşiq Ələsgər Zöhrə”, “Aşiq Ələsgər Şair Vəli” şeirləri toplanmışdır [2]. Maraqlıdır ki, o, da

bu deyişmələri şərti olaraq bu bölmə başlığı altında qeyd etdiyini bildirmişdir. Onların bu nəticəyə gəlməsinə səbəb bu deyişmələrin olması barədə konkret sübutların olmamasıdır. Onu da unutmamaq olmaz ki, aşıq yaradıcılığını folklorun bir sahəsi kimi götürməyimizə səbəb qeyri-konkretliyin olmasıdır. Eyni zamanda, şifahi şəkildə də olsa, bu deyişmələrin olması barədə məlumatlar dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu istiqamətdə ən etibarlı mənbə dastan-rəvayətlərdir.

Deyişməni aşıq yaradıcılığının ən çətin şəkillərindən hesab etmək olar. Çünki bu şeir şəkli aşıqdan istedad və hazırcavablılıq tələb edir. Ustad aşıqların müraciət etdiyi bu şeir şəkli aşığın bilik və məharətinin səviyyəsini nümayiş etdirmişdir. “Deyişmələr ustad aşıqlar arasında sənətkarlıq imkanlarını sınağa çəkmək, bilikləri nümayiş etdirmək, müəyyən mübahisəyə son qoymaq, aşıqlığına layiqlik dərəcəsini müəyyənləşdirmək məqsədi daşmışdır” [9, s.248].

Aşıqların yaradıcılığında deyişmənin müxtəlif tiplərinə təsadüf olunur. Bəzi deyişmələrdə aşıq özü ilə, məşuqəsi ilə, cansız əşyalarla deyir. Bu deyişmə tipində deyişmənin hər iki tərəfinin müəllifi aşıq özü olur. İkinci tip deyişmələr bir aşığın digər aşığa qıfılbənd göndərərək cavab istəməsi və ya kinayəli şəkildə yazılmış şeirlərə sonradan qarşılıq verilməsi əsasında qurulur. Üçüncü qrup deyişmələr məclislərdə formalaşır, iki aşığın bir-biri ilə üzbəüz olaraq deyişməsidir. Üçüncü tip aşığın məharətini gözlər önünə qoyan ən mükəmməl deyişmədir. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında hər üç tip deyişmələrə təsadüf etmək mümkündür. Zöhrə ilə, Qozqara kötüyü, Həcər xanımla deyişmələri birinci qrupa, Zodlu Məhəmmədlə olan deyişməni ikinci qrupa, Aşıq Musa, Aşıq Hüseyin, Aşıq Alı ilə deyişmələri isə üçüncü qrupa daxil etmək olar.

Aşıq Ələsgərin Həcərlə deyişməsi haqqında məlumatı “Aşıq Ələsgərlə Həcər xanım” dastan-rəvayətindən alırıq. Dastanda təsvir olunur ki, Göyçə mahalının Qızılvənd kəndindən İsgəndər kişinin Həcər adlı qızı varmış. Ona düşən elçilərin heç birini bəyənməyən bu qızın gözəlliyinin səsi-sorağı Aşıq Ələsgərin qulağına gedib çatır. Aşıq Ələsgər bu qızı görmək üçün Qızılvəndə gedir. Bütün bu deyişmə əhvalatı da bu zaman baş verir. Həmin dastanda iki deyişmə vardır. Bu deyişmələrdən biri qarşı-qarşıya deyilməmişdir. Həcəri görməyə gələn Aşıq Ələsgər onun ünvanına tərifdən ibarət olan “Düşərmimi?!” rədifli qoşma deyir. Həcərin gözəlliyinin vəsfindən ibarət olan bu qoşmanın cavabını Həcər xanım Aşıq Ələsgərin hər bir bəndinə uyğun olaraq, “Yetişməz” rədifli qoşma ilə sonradan məktubla göndərir:

Aşıq Ələsgər

Yazıq Ələsgərin var etiqadı,
Möhr olunub gözəlliyin baratı,
Cismin sadağası, hüsnün zəkati
Sail olan binəvaya düşərmimi? [2, s.204].

Həcər xanım

Var Həcərin gözəllikdə isbatı,
Zər libasa naxış vurur xəyatı.
Olar gözəllərin xumsu, zəkati,
Cavana yetişər, çala yetişməz. [2, s.204].

Bu məktubdan sonra Aşıq Ələsgər Həcərin istedadını yoxlamaq üçün yenidən Qızılvəndə qayıdır. İkinci deyişmə toyda baş verir. Bu deyişmədə Aşığın “Nə dedin?” sualına Həcər “Deyirəm” rədifli qoşma ilə cavab verir. Aşıq poeziyasında tez-tez rast gəlinən “Dedin-Dedi” formasında olan güllü qafiyə bu deyişmədə “Dedin-Deyirəm” şəkildə qurulur. Aşığın məşuqəsi,

xəyali obraz və insanlarla qurduğu “Dedim-Dedi” forması bir bənd və ya bir misra daxilində olursa, Aşıq Ələsgərin Həcərlə olan deyişməsində bu sual-cavab şəklində ayrı-ayrı bəndlərdə verilir.

Aşıq Ələsgər

Yüz iyiddən birin bəyən, boyun əy,
Gələnin, gedənin az qəlbinə dəy!
Imirzə, Məhəmməd, Dünyamalı bəy
Az qalib eşqindən yana, nə dedin? [2, s.205].

Həcər xanım

İnanma hədyana, lafi-kəzzəfa,
Bu sevdaya düşən heç tapmaz şəfa.
Əlac haqqa qaldı, insaf sərrafa,
Yetirsin gövhəri kana, deyirəm [2, s.205].

İslam Ələsgər şeirin hər iki tərəfini Aşığın özü yaratdığına görə bunları deyişmə zənn etmir: “Şeyirdlərinin dediyinə görə, hələ Aşığın sağlığında “Həcər xanımın hekayəti” aşıqların reper-tuarında varmış və onun iştirak etdiyi şənlik məclislərində də söyləyirlərmiş. Güman etmək olar ki, bu dastanı Aşığın özü yaratmışdır. Zöhrənin və Qozqara kötüyünün dilindən öz sözlərinə cavab verməsi də Aşığın dastan yaratmaq təşəbbüsünü göstərir” [8, s. 23]. Onu da qeyd edək ki, aşıqların yaradıcılığında onların özləri tərəfindən yazılan deyişmələrə də təsadüf etmək müm-kündür.

Aşıq Ələsgərin Aşıq Alı ilə deyişməsi barədə bir-birinə əks fikirlər elmi ədəbiyyatda vardır. Qabil Zimistanoglu bu deyişməni yeganə deyişmə zənn edir: “Bu, bölümdə (Topplularda “Deyişmə” başlığı altında çap olunan şeirlər nəzərdə tutulur – N.M.) yerləşdirilən yeganə deyişmədi. Çünki bölümdə yer alan və deyişmə hesab olunanların əksəriyyəti bənzətmə və nəzirədir” [2, s.471].

İslam Ələsgər isə bu deyişmənin olub-olmaması haqqında məlumatın qeyri-dəqiqliyi fik-rinin üzərində dayanır: “Aşıq Alının Aşıq Ələsgərlə deyişməsi barədə rəvayət də var. Amma on-ların həmin məclisdə məhz hansı şeirləri söylədiklərini dəqiq demək çətindir. İndi onların əlimizdəki eyni şəkildə, eyni rədifdə və həmqafiyə olan şeirlərinin, bəlkə də, heç biri deyişmə zamanı yaradılmayıb” [3, s.392].

İslam Ələsgərin bu sözlərində həqiqət vardır. Bu barədə əlimizdə olan yeganə mənbə “Aşıq Alının Aşıq Ələsgərlə deyişməsi” dastan-rəvayətidir. Bu rəvayətdə ustad-şagird qarşılaşması təsvir olunur. Beş ilə yaxın Aşıq Alının yanında şagird kimi qalan Aşıq Ələsgər bu sənətin bütün dərinliklərini öz müəllimindən öyrənmişdir. Aşıq Ələsgərin istedadı tezliklə müəllimi səviyyəsinə qalxmış, ustadı ilə müqayisə edilmişdir. Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgərin deyişməsi kələk, hiylə üzərində qurulmuşdur. Rəvayətdə qeyd olunur ki, Aşıq Alı ilə Aşıq Ələsgərin arasını vur-mağa çalışan kələkbazlar Aşıq Alıya yalan məlumat çatdırır, Aşıq Ələsgərin onun sözlərini bəyənmədiyini deyirlər. Aşıq Ələsgərin etirazına baxmayaraq, öz şagirdini susdurmaq məqsədilə deyişməyə girən ustad məğlub olur. Dastanda “Qıjhaqı”, “İçində”, “Dal-dala” rədifi üzərində qurulan deyişmələr vardır. Lakin toplularda yalnız “Dal-dala” rədifli təcni salınmışdır. Çox güman ki, Aşıq Ələsgərin “Dal-dala” rədifli təcni ilə öz ustasını bağladığına görə bu deyişmə əsas götürülmüşdür. “Aşıq Alı gördü ki, Ələsgər sözü yekunlaşdırdı, təxəllüsünü bənddə demədi. Dedi ki, ay oğul, mən sözü yekunlaşdırdım axı. Ələsgər cavab verdi ki, ustad mənim məqsədim məclisin sonuna qədər “dal-dala” rədifi üstündə oxumaqdır. Aşıq Alı dedi ki, ay oğul, mən elə belə də bilirdim, daha mən pas” [1, s.144]. İslam Ələsgərin “Haqq aşığı” kitabında Aşıq Alının

məğlub olduğu deyişmədə “Dal-dala” təcnisinin adı çəkilmir: “Çox güman ki, “A yağa-yağa” dodaqdəyməz təcnisini oxumuşdur. Həmin şeirdə olan “Lənət şeytana!” – de, şər işdən əl çək!” misrasında ustadını deyişməkdən çəkəndirmək istəməsi ehtimalı var” [8, s.19]. İslam Ələsgərin qeyd etdiyi “A yağa-yağa” dodaqdəyməz təcnisinə dastan-rəvayətdə və topluların deyişmə hissəsində təsadüf olunmur. Nazir Əhmədli də bu deyişmənin “A yağa-yağa” rədifli üzərində qurulduğu fikrini irəli sürmüşdür: “Həmin deyişmənin tarixi Aşıq Ələsgərin “Aşıq Ələsgərlə Dəli Alı” dastanında Dəli Alının şəninə söylədiyi “Deyin” rədifli müxəmməsindəki “Min iki yüz doxsan dördə Ələsgər tapdı əsəri” misrasında şifrələnmişdir. O, “Ələsgər tapdı əsəri” deyəndə Aşıq Alını məğlub etdiyi “A yağa-yağa” dodaqdəyməz təcnisinə işarə edir” [7, s. 230]. Bu barədə Hümət Əlizadə də məlumat vermişdir [5, s. 11].

Aşıq Ələsgərin Aşıq Hüseyn ilə deyişməsi də dastan-rəvayətlərdə öz əksini tapmışdır. Bir toy məclisində aşıq Hüseynin şagirdi Göyçədən olan ifaçı aşıq Mikayılı ustadından bağlama deməklə məğlub edir. Aşıq Mikayıl bu bağlamayı açmaq üçün Aşıq Ələsgərə müraciət edir. Bu bağlamanın Aşıq Ələsgər tərəfindən açılmasından xəbər tutan Aşıq Hüseyn Aşıq Ələsgərin məharətini yoxlamaq üçün Göyçəyə gəlir. Bu dastan-rəvayətdə “Mərd” rədifli divanın, “Gədə” rədifli dodaqdəyməz divanının, “Ay eylər qıj-qıj” dodaqdəyməz təcnisinin deyilməsi haqqında məlumat vardır. Lakin toplularda yer alan “Düşmüşəm” və “İndi” rədifli deyişmələr dastanda yoxdur. Onu da qeyd edək ki, bu deyişmələr Aşıq Hüseyn Bozalqanlıın əsərlər toplusuna daxil edilmişdir [6, s.148-156]. Halbuki, Aşıq Ələsgər Aşıq Hüseyn Bozalqanlı ilə deyil, Şəmkirli Aşıq Hüseynlə deyişmişdir:

Aşıq Ələsgər

Ələsgər keçibdi namus, arından,
Aləm yata bilməz ahu zarından.
Boşasam qorxuram oğlanlarımdan,
Boşaya bilmirəm, qana düşmüşəm [2, s.207].

Aşıq Hüseyn

Özüm aşıq olub gəzirəm eldə,
Qaldı həsrət gözüm əbrəşim teldə.
Ələsgər danışan təşbih timsalda,
Hüseyn deyər, yaman dona düşmüşəm [2, s.208].

Bu deyişmə iki sənətkarın bir-birinə olan xoş rəftarını göstərir. Deyişmə zarafatyana söhbət əsasında qurulmuşdur. Məclislərdə iki aşığın deyişmələrində olan sual-cavab, hərbə-zorba mərhələsi bu qarşılaşmada yoxdur.

Aşıq Ələsgərin “Zodlu Məhəmmədlə deyişmə”si digər şeirlərindən fərqlənir. Çünki bu qarşılaşma hərbə-zorba üzərində qurulmuşdur. Aşıq Ələsgər “Mollalar” adlı həcvinde onları tənqid etmişdir. Bu həcv Mola Tağının oğlu şair Məhəmmədin qəzəbinə səbəb olmuş, “Olsun” rədifli qoşma yazıb Aşıq Ələsgərə göndərmiş, Aşıq da bu qoşmaya qarşılıq olaraq eyni rədifdə, eyni qafiyədə şeir yazmışdır:

Məhəmməd

Yaxşı sözlər deyib, nəzmə çəkibsən,
Var əllərin bu dünyada var olsun!
Heyifdi salmasın özün avara,
Qorxum budu, axırında xar olsun [2, s.213].

Aşıq Ələsgər

“Çəkibdi” deməkdə sözün qələtdi,

Kəlamın özünə aşikar olsun.

İnşallah, heç yerdə qalmaz avara,

Bir qula ki Şahi-Mərdan yar olsun [2, s.213].

Göründüyü kimi, bu deyişmə şəbədə ilə başlayır. Şair Məhəmməd Aşıq Ələsgərin sənəkarlığına tənə ilə yanaşır, atmacalı sözlərlə tərəf müqabilinə psixoloji təsir göstərərək onu məğlub etməyə çalışır. Rəqibinə qalib gələcəyinə əminlik hissi, öz istedadlarının bir-birindən üstünlüyünün nümayişi bu deyişmənin əsas xüsusiyyətləri sırasındadır.

Araşdırmamız zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında deyişmə şeir şəkli müzakirə mövzusu olaraq aktuallığını itirməmişdir. Onun deyişməyə müraciət edib etməməsi bu günün vacib problemi kimi ortaya çıxır. Belə ki, aşığın sağlığında bu deyişmələrin yazıya alınmaması, yalnız onun xələflərinin və el sənəkarlarının rəvayətlərinə əsasən toplanıb nəşr olunması mübahisəli məqamların və qeyri-konkretliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki dövrünün ustad aşığı olan Aşıq Ələsgər bir çox məclislərdə olmuş, aşıqlarla deyişmişdir. Bu deyişmələrin hansı şəraitdə və necə yaranması barədə mübahisəli fikirlər olsa da, şeirlərin ölçü, qafiyə sistemi, deyişmələrin mükəmməl şəkildə qurulması onların Aşıq Ələsgərə məxsusluğunu şübhə altına almır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Alı. Əsərləri / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: H.İsmayılov. Bakı, "Avrasiya press", 2006, 192 s.
2. Aşıq Ələsgər. Bütün əsərləri / Tərtib edəni: Q.Zimistanov. Bakı, "OL" MMC, 2014, 504 s.
3. Aşıq Ələsgər. Əsərləri / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: İ.Ələsgər. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 400 s.
4. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri / Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: İ.Ələsgərov. Bakı, Yazıçı, 1988, 184 s.
5. Aşıq Ələsgər. Şeirlər / Toplayanı: H.Əlizadə, tərtib edəni: S.Hüseyn. Bakı, Azərənəşr, 1934, 181 s.
6. Aşıq Hüseyn Bozalqanlı. Seçilmiş əsərləri / Toplayanı və tərtib edəni: F.Quliyev, Ə.Quliyev. 2 cildə, I cild. Bakı, Vətən, 2015, 315 s.
7. Əhmədli Nazir. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 360 s.
8. Ələsgər İslam. Haqq aşığı Ələsgər. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1999, 264 s.
9. Nəbiyev Azad. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı, Elm, 2006, 648s.

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
Ədəbi tənqid şöbəsinin elmi işçisi
E-mail: memmedovanurlane89@gmail.com*

Nurlana Mammadova

POEMS IN THE FORM OF DEYISHME IN THE WORKS OF ASHIG ALESKER

The article examines the image of deyişmə poetry in the work of the educator of the Geychan literary environment Ashig Alesker. Deyişmə is one of the forms of poems that requires wit and deep knowledge from the ashug. In the scientific literature, there are conflicting opinions

about the changes of Ashig Alesker. Therefore, this problem has become the subject of our scientific research. The source we use to compare conflicting opinions is the legends of Ashig Alesker.

There are various legends and autobiographical epics about the personality and work of ashugs, which played an important role in transmitting information about their personality to the next generation. Taking this aspect into account, the article will analyze the main points of Ashig Alesker 's work based on the legends and epics attributed to him. Because many episodes here allow one to get an idea of the changes in the ashug's work. Thus, these materials are artistic expressions of historical truths.

Key words: *minstrel activity, Ashig Alesker, epos-narrating, deyishme*

Нурлана Мамедова

СТИХОТВОРЕНИЯ В ФОРМЕ ДЕЙИШМЕ В ТВОРЧЕСТВЕ АШИГА АЛЕСКЕРА

В статье исследуется образ поэзии дейишме в творчестве воспитаника гейчанской литературной среды Ашига Алескера. Дейишме - одна из форм стихотворений, требующая от ашуга остроумия и глубоких знаний. В научной литературе встречаются противоречивые мнения об изменениях Ашыг Алескера. Поэтому эта проблема стала предметом нашего научного исследования. Источник, который мы используем для сравнения противоречивых мнений, - это легенды об Ашыге Аласгаре.

Существуют различные легенды и автобиографические эпопеи о личности и творчестве ашугов, которые сыграли важную роль в передаче информации об их личности следующему поколению. Принимая во внимание этот аспект, в статье будут проанализированы основные моменты творчества Ашыга Алескера на основе приписываемых ему легенд и эпосов. Потому что многие эпизоды здесь позволяют составить представление об изменениях в работе ашуга. Таким образом, эти материалы являются художественным выражением исторических истин.

Ключевые слова: *ашугское творчество, Ашыг Алескер, дастан-предания, дейишме*

(Filologiya elmləri doktoru Seyfəddin Rzasoy tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 20.06.2021
Son variant 03.09.2021**